

Μάνος Σπυριδάκης, *Εξουσία και παρενόχληση στην εργασία*, Εκδόσεις Διόνικος Αθήνα 2009, σελ. 389

Αντικείμενο του βιβλίου του Μάνου Σπυριδάκη είναι η παρενόχληση στον χώρο εργασίας. Η παρενόχληση ορίζεται από τον Σπυριδάκη ως ένα φαινόμενο που σχετίζεται με την ίδια την υφή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής καθώς και των σχέσεων εξουσίας που είναι ενθικευμένες μέσα στην εργασιακή διαδικασία. Αν η ένταξη των ατόμων (εργαζομένων) στο σύστημα παραγωγής διαμορφώνει το κοινωνικό πλαίσιο ανάπτυξης βιοτικών και οικονομικών εξαρτήσεων (οιονεί προσωπικών εξαρτήσεων), η παραγωγή της εμπειρίας αυτών των σχέσεων στη δουλειά, στο σπίτι, στη γειτονιά και στην αγορά συμβάλλει με τη σειρά του στην αναπαραγωγή τους. Πολύ περισσότερο η εμπειρία αυτών των σχέσεων αναπαράγεται στον χώρο εργασίας, όπου ο εργαζόμενος εξαιτίας της ίδιας της φύσης της εργατικής δύναμης ως «πλασματικού» εμπορεύματος (K. Polany), δεν μπορεί να αποχωριστεί ως πρόσωπο από την εργασιακή του δύναμη, έτσι που η βιοτική εξάρτηση μετατρέπεται άρραυτα και σε προσωπική εξάρτηση. Εκ των πραγμάτων λοιπόν η παρενόχληση ως τέτοια δεν συνιστά μόνο μία προσβολή του προσώπου αλλά υποβαθμίζει τον ίδιο τον πυρήνα των σχέσεων που παράγουν κοινωνία.

Εντούτοις η παρενόχληση αναδει-

κνύεται ως πρόβλημα, ως καταχρηστική χρήση δύναμης (κακομεταχείριση, ηθική/σεξουαλική παρενόχληση, σωματική/ψυχολογική βία κ.λπ.) σε συγκεκριμένα πολιτισμικά συμφραζόμενα που σχετίζονται όμως άμεσα με τη θέση των εργαζομένων, τη θέση των γυναικών, και γενικά με κοινωνικά δικαιώματα και πολιτισμικές πρακτικές. Για τον λόγο αυτό εξάλλου δεν υπάρχει ορισμός του φαινομένου αυτού, όπως συμβαίνει στη Δύση, σε πολλές άλλες περιοχές του κόσμου. Παρεμπιπτόντως ούτε στην Ελλάδα η παρενόχληση στον χώρο εργασίας αντιμετωπίζεται ως αυτετελές νομοθετικό ζήτημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτισμικής «κατασκευής» της εμπειρίας της παρενόχλησης, όπως αναλύεται από τον Σπυριδάκη (σ. 60 κ.εξ.) είναι η ιαπωνική εμπειρία, όπου εκεί το φαινόμενο περιγράφεται με τον όρο «ijime». Ουσιαστικά πρόκειται για ένα κρυφό αναλυτικό πρόγραμμα όσον αφορά το εκπαιδευτικό σύστημα, που αποσκοπούσε στην εσωτερίκευση από μέρους των μαθητών των αξιών της ιαπωνικής επιχείρησης (πατερνλισμός, αφοσίωση, υποταγή κ.λπ.) ενώ όσον αφορούσε την εργασιακή διαδικασία συνιστούσε ένα εγχείρημα κοινωνικής-εργασιακής πειθάρχησης. Το Ijime προκάλεσε αφόρητη ψυχολογική πίεση στους μαθητές κυρίως στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 με

αποτέλεσμα να σημειωθούν αυτοκτονίες και διακοπή της φοίτησης λόγω των ταπεινώσεων και των καψωνιών που υφίσταντο από συμμαθητές και εκπαιδευτικούς (σ. 61). Ωστόσο η αύξηση της ευελιξίας στην αγορά εργασίας που σκοπό είχε τη μεγαλύτερη ρευστοποίηση ζωντανής εργασίας ώστε αυτή να δεσμευτεί εκ νέου εξώθησε σε αλλαγή Παραδείγματος. Η νέα επιχειρηματική κουλτούρα που συνδυάστηκε με την κριτική στην «επιστημονική» οργάνωση της εργασίας (τείλορισμός), την σχετικοποίηση των διαχωρισμών μεταξύ διευθυντικής και εκτελεστικής εργασίας και την εμπέδωση «οριζόντιων» σχέσεων μέσα στους χώρους εργασίας (μεταφορντισμός), επιζητούσε την πρωτοβουλία και την δημιουργική συμμετοχή των εργαζομένων. Ενώ η κίνηση αυτή αποσκοπούσε στην εκ νέου ιδιοποίηση της εμπειρίας των εργαζομένων την οποία ο τείλορισμός είχε απωθήσει, μετέτρεψε τους υπαλλήλους που είχαν «ανατραφεί» με τις μεθόδους Ijime σε αποδιοπομπαίο τράγο. Έτσι λοιπόν εκείνοι που είχαν συμβάλει στην διεθνή κατίσχυση της Ιαπωνικής βιομηχανίας θεωρούνταν πλέον παρείσακτοι ενώ επειδή δυσκολεύονταν να αλλάξουν ή να ενστερνιστούν το νέο εργασιακό ήθος του τογιοτισμού όφειλαν να παραιτηθούν.

Βεβαίως, όπως αναλύει ο Σπυριδάκης, η παρενόχληση αφορά και χώρες με ανεπτυγμένα προνοιακά καθεστάτα, όπως είναι οι σκανδιναβικές, στις οποίες όπως είναι γνωστό η θέση των εργαζομένων και των γυναικών είναι σχετι-

κά ισχυρή. Εξάλλου σ' αυτή τη θέση θα πρέπει να αποδοθεί και η ιδιαίτερη θεματοποίηση -σε συνάρτηση πάντα με την ύπαρξη μιας κριτικής δημοσιότητας-, του φαινομένου της παρενόχλησης. Από την άλλη σύμφωνα με εμπειρικές έρευνες από τον γερμανόφωνο χώρο οι παρενοχλούντες σε ένα ποσοστό άνω του 75% κατείχαν διοικητικές θέσεις στην εργασιακή ιεραρχία ως προϊστάμενοι. Παρόλο που το «mobbing» (παρενόχληση ψυχοσωματικού χαρακτήρα) είναι δυνατό να εκδηλωθεί και οριζόντια, λόγω χάρη από συναδέλφους, θα εκδηλωθεί τελικά σε μια άνιση δομή με ασύμμετρες σχέσεις εντός του χώρου εργασίας (σ. 65). Ενδεχομένως μάλιστα μεσαία αστικά στρώματα (μεσαία και ανώτερα διευθυντικά στελέχη κ.ά.) που βρίσκονται σε τροχιά κοινωνικής ανέλιξης να βιώνουν, όπως αποτυπώνεται σε σχετικές έρευνες (σ. 72), με μεγαλύτερη ένταση την παρενόχληση. Οι γυναίκες εξαιτίας του φύλου τους ακόμη περισσότερο. Αυτό όμως μπορεί να οφείλεται και στις δυνατότητες (οικονομική κατάσταση, κοινωνικό κεφάλαιο, μορφωτικό επίπεδο κ.ά.) αυτών των στρωμάτων να δημοσιοποιούν το πρόβλημα.

Εντούτοις η παρενόχληση φαίνεται να συνιστά, όπως εξηγεί ο Σπυριδάκης ένα φαινόμενο που συνδέεται άρρηκτα με τη φύση των κοινωνικών σχέσεων στους οργανισμούς, οι οποίες είναι κατά βάση σχέσεις εξουσίας και δύναμης. Η κατίσχυση και η διάχυση μιας οργανωτικής κουλτούρας που βασίζεται στον ανταγωνισμό, την ανασφάλεια και το άγχος διαμορφώνει, όπως υπογράμ-

μίζει ο Σπυριδάκης (σ. 74, σ. 87) πιεστικά εργασιακά περιβάλλοντα ενώ λειτουργεί καταλυτικά για την εκδήλωση του φαινομένου της παρενόχλησης το οποίο έχει φορά από τα πάνω προς τα κάτω. Σε μεγάλο βαθμό η ευελιξία, η «ομαδική» εργασία και η πολυειδίκευση της μεταφορντικής (μετανεωτερικής) εταιρικής επιχείρησης με τις «οριζόντιες» δομές και τις άτυπες διαδράσεις (σ. 108), εντείνουν περαιτέρω το πρόβλημα της παρενόχλησης, καθώς διευρύνουν τον έλεγχο της επιχείρησης πάνω στους εργαζόμενους, δημιουργώντας μέσω της διάχυσης της εξουσίας και του ελέγχου και στις άτυπες πλευρές της εργασιακής καθημερινότητας, δηλαδή στις προσωπικές σχέσεις, ασφυκτικά εργασιακά πλαίσια (πανοπτισμός).

Από την άλλη η υποκειμενική νοηματοδότηση, αναφέρει ο Σπυριδάκης, δεν αναγνωρίζει πάντα, εξαιτίας του πολιτισμικού παράγοντα, την παρενόχληση ως τέτοια (σ. 135, σ. 145), ενώ στον βαθμό που αναγνωρίζουμε τους δρώντες ως επινοητικές οντότητες, και τη «λαθροβίωση» (E. Goffman) ως ένα στρατήγημα των δρώντων να μεταβάλλουν τις συνθήκες ζωής τους, παραγνωρίζεται ότι ο καθημερινός βίος, και πολύ περισσότερο ο εργάσιμος, είναι οργανωμένος σε κάθετες συναρθρωμένες δομές εντός των οποίων είναι μάλλον δύσκολο να δράσει κανείς με δραματουργικούς τρόπους όπως προτείνει ο E. Goffman. Ακριβώς η έμφαση στο άτυπο μέρος της κοινωνικής δράσης και στις επινοητικές ικανότητες των

ατομικών δρώντων, υποβαθμίζει τον τυπικό της χαρακτήρα, αλλά και την οργανωμένη συλλογική δράση που πρέπει να αρθρωθεί ώστε να αντιμετωπιστούν φαινόμενα, μεταξύ άλλων και η παρενόχληση, που οφείλονται στη δομή αυτών των οργανισμών. Και πραγματικά όπως διαφαίνεται από το εθνογραφικό υλικό που ο Σπυριδάκης επεξεργάστηκε και παραθέτει, η παρενόχληση συνιστά σημαντικό μοχλό άσκησης συμβολικής και πραγματικής εξουσίας με στόχο την απόσπαση συναίνεσης. Μέσω της παρενόχλησης αναπαράσσονται συμβολικά οι άνισες σχέσεις εξουσίας των ατόμων στην ιεραρχία αυτών των οργανισμών ενώ μέσω των άμεσων ελέγχων (προσλήψεις, απολύσεις, επιστάσια, τιμωρίες κ.λπ.) η συμβολική συγκρότηση των εξουσιαστικών σχέσεων αποκτούν πραγματικό-υλικό υπόστρωμα.

Παρ' όλα αυτά το φαινόμενο της παρενόχλησης, υπογραμμίζει ο Σπυριδάκης (σσ. 172-175), αναπαράγεται επειδή τα ίδια τα άτομα ως «ελεύθερα υποκείμενα», με την έννοια ότι αυτά έχουν μπροστά τους ένα πεδίο δυνατοτήτων όπου μπορούν να λάβουν χώρα πολλές διαγωγές, διάφοροι τρόποι αντίδρασης και «αντίστασης» (M. Foucault), «συναινούν». Ωστόσο αυτή η μεθοδολογική πρόταση του ύστερου Foucault που ξεκινά: α) από το επιστημολογικό αξίωμα ότι η εξουσία έχει διαχυθεί παντού και δεν εκπορεύεται από ένα κέντρο (επιχείρηση, θεσμικό σύμπλεγμα, κράτος κ.λπ.), και β) ότι τα υποκείμενα είναι «ελεύθερα να δρά-

σουν», γίνεται ανιστορική, όπως και στον μεθοδολογικό ατομισμό (M. Weber), καθώς αγνοεί ότι για να αναληφθεί δράση, απαιτούνται οργανωσιακοί, συμβολικοί και υλικοί πόροι (κοινωνικό κεφάλαιο, κύρος/αναγνώριση, οικονομική δύναμη, γνώσεις κ.λπ.) που όμως είναι άνισα κατανομημένοι. Έτσι όμως η δυνατότητα ανάληψης δράσης, επομένως και αντιμετώπισης του προβλήματος της παρενόχλησης, περιορίζεται στα μεσαία αστικά στρώματα τα οποία έχουν πρόσβαση σ' αυτούς τους πόρους και τα οποία ακριβώς γι' αυτό μπορούν να «διαφύγουν» των καταναγκασμών της δομής.

Σε κάθε περίπτωση η παρενόχληση, όπως αναφέρει ο Σπυριδάκης (σ. 178), η οποία ασκείται συνήθως από ένα άτομο που είναι ανώτερο ιεραρχικά στο πλαίσιο της επιχείρησης –σπάνια αυτή ασκείται από μια ομάδα ομοίωματων συναδέλφων και ακόμη σπανιότερα από έναν κατώτερο προς έναν ανώτερο στην ιεραρχία–, και μέσω των μορφών που ασκείται (ψυχολογική βία, εκφοβισμός, ταπείνωση κ.λπ.) αποσκοπεί συστηματικά στην υποταγή και στον έλεγχο μέσα από την απαξίωση του ρόλου του στην επιχείρηση. Σ' αυτό το εκβιαστικό πλαίσιο η παρώθηση σε παραίτηση, εφόσον λείπει μια τυπική μορφή αντίστασης με σαφές κεντρο αναφοράς (βλ. συνδικαλιστική δράση), είναι ο στόχος της επιχείρησης. Οι επιδημιολογικές έρευνες, στις οποίες αναφέρεται ο Σπυριδάκης (σ. 198, σ. 199), είναι ενδεικτικές για τις διαλυτικές συνέπειες της παρενόχλη-

σης, η οποία σημειωτέον αφορά στην Ευρωπαϊκή Ένωση έναν στους δέκα εργαζόμενους (9%), για την προσωπικότητα και την κοινωνικότητα του παρενοχλούμενου ατόμου (γυναίκας και άντρα). Μάλιστα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης και μαζικών απολύσεων το φαινόμενο εντείνεται, αποκτώντας ενδημικό χαρακτήρα, ενώ η παρενόχληση, ως μεταφορά της έντασης στο εσωτερικό των εργαζομένων, επεκτείνεται και στις διαπροσωπικές σχέσεις, όπως καταδεικνύεται από τη σημαντική άνοδο του «bullying» (εξατομικευμένη κακομεταχείριση στο πλαίσιο μιας διαπροσωπικής σχέσης που χαρακτηρίζεται από ανισότητα δύναμης). Έως πρόσφατα το bullying (νταηλίκι, τσαμπουκάς) αφορούσε πρωτίστως τα σχολεία, τις φυλακές κ.ά.

Το βιβλίο του Μάνου Σπυριδάκη, *Εξουσία και παρενόχληση στην εργασία* συνιστά ένα σύνθετο εγχείρημα που εκτυλίσσεται σε τρία διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Πρώτον, ο Σπυριδάκης θεωρητικοποιεί το φαινόμενο της παρενόχλησης αναδεικνύοντας τις επισημολογικές του προκείμενες. Δεύτερον, προτείνει ένα συγκεκριμένο μεθοδολογικό πλαίσιο ανάλυσης με επεξεργασμένα σε μεταθεωρητικό επίπεδο αναλυτικά εργαλεία, και τρίτον, ερευνώντας ο ίδιος εθνογραφικά το πρόβλημα αναδεικνύει μέσω «ιθαγενών κατηγοριών» την εμπειρία της παρενόχλησης. Πρόκειται, με δεδομένη την απουσία σημαντικής βιβλιογραφίας για το θέμα της παρενόχλησης στα ελληνικά, πραγματικά για ένα πολύ χρήσιμο

βιβλίο που κινείται στο γνωστικό αντικείμενο της ανθρωπολογίας της εργασίας και της ανθρωπολογίας των οργανώσεων ενώ συνιστά επίσης αξιόπιστη βιβλιογραφική αναφορά και για τις

αντίστοιχες κατευθύνσεις της κοινωνιολογίας και των άλλων κοινωνικών επιστημών.

Θανάσης Αλεξίου

P. Steinhardt – N. Turok, *Αέναο Σύμπαν: τι υπήρχε πριν από τη Μεγάλη Έκρηξη; Ωκεανίδα, 2008, μετάφραση: Γ. Χρηστίδης, σελ. 345*

Αυτόν τον κόσμο
δεν τον έφτιαξε ούτε κάποιος θεός, ούτε κάποιος άνθρωπος,
αλλά ήταν, είναι και θα είναι
φωτιά με αιώνια ζωή
που ανάβει και σβήνει με μέτρο.

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ¹

Ας πω ευθέως ότι δεν είναι η αρχαιολαγνεία των ημερών που με παρακινεί να αρχίσω με το ηρακλείτειο απόσπασμα, αλλά η ανάγκη να δώσω στον αναγνώστη την κεντρική ιδέα του βιβλίου, προτού αυτός περιπλανηθεί στις 340 σελίδες του. Ταξίδι με υπεύθυνους οδηγούς, P. Steinhardt και N. Turok, αφού και οι δύο ανήκουν στα μεγάλα ονόματα της σύγχρονης κοσμολογίας και επιπλέον είναι οι δημιουργοί της σύγχρονης φυσικομαθηματικής επαναφοράς της ιδέας για έναν Κόσμο χωρίς αρχή και τέλος.

Ωστόσο το «ταξίδι» μου φάνηκε κουραστικό και αδικαιολόγητα μακρύ. Ο λόγος δυστυχώς είναι πια συνηθισμέ-

νος: η «φιλοσοφία» των σύγχρονων εκδοτών (ή ίσως και των συγγραφέων) που θέλει τα βιβλία εκλαΐκευσης επισημών να διανθίζονται όχι μόνο με ευφυή ανέκδοτα αλλά και με περιστατικά καθημερινότητας – από τις μετακομίσεις του συγγραφέα, έως την περιγραφή κάποιου εστιατορίου. Και αυτά για να δημιουργηθεί στον αναγνώστη μια «χαλαρή αίσθηση» (σ. 13). Άραγε αυτή η αμερικανικής προέλευσης μόδα της σχοινοτενούς αφήγησης με επαναλήψεις, παρεκβάσεις, χαλαρές παρομοιώσεις και άχρηστες λεπτομέρειες, «χαλαρώνει» ή μήπως ναρκώνει τον αναγνώστη; Εμείς τουλάχιστον νοσταλγούμε παλιότερες εκλαϊκεύσεις σύντομες και